

Müslüman toplumun %10'nundan fazla olmamıştır. Durum bu hâldeyken Batılı araştırmacılar sanki İslam içerisinde farklı İslamlar varmış gibi bu marjinal grupları sürekli araştırma konusu yapmış ve yapmaya da devam etmektedir. Bu bağlamda “İsmâili Araştırmaları Enstitüsü” de faaliyetlerini, genelde İslam içerisinde aşırı olarak değerlendirilen gruplar üzerine teksif etmiştir. Tanıtımı yapılan eser de bu çerçevede değerlendirilmelidir.

Bu tür yayınlarda Şii İslam-Sünni İslam gibi kavramlar da sıklıkla kullanılmaktadır. Oysa Allah'ın Hz. Peygamber'e indirdiği en son vahye İslam denilmektedir. Bu vahyin nasıl anlaşılması ve yaşanması gerektiğini de Hz. Peygamber bizzat göstermiştir. Onun vefatından sonra ortaya çıkan farklı yorum ve uygulamalar ayrı bir din değil, dinin anlaşılma şekli, yani mezhep olarak değerlendirilir. Başka bir deyişle, tek bir İslam vardır, bu İslam'ın (usûl-i selâse'yi zedelemeyen) anlaşılma biçimleri ise Müslümanlıkları oluşturur. Kısacası İslam içerisinde bir “Sünni Müslümanlık” veya “Şii Müslümanlık”tan söz etmek mümkünse de “Şii İslam” ve “Sünni İslam” tabirlerinin yanlış ve maksatlı kullanımlar olduğuna dikkat çekilmelidir. İran İslam Devrimi'nden sonra Batıda ivme kazanan Şiilik çalışmalarını pür akademik araştırmalar şeklinde takdim edilse de, bu çalışmaların konularına ve içeriklerine bakıldığında İslam'ı asli bağlamında anlama çabasının önünü tıkama amacı taşıdığı görülmektedir. Asatryan'ın kitabı da maalesef bu silsileye eklenmiş yeni bir halka mahiyetindedir.

Perry Schmidt-Leukel. *Religious Pluralism and Interreligious Theology: The Gifford Lectures –An Extended Edition.* New York: Orbis Books, 2017. xii+291 sayfa.

Elif Emirahmetoğlu
Münster Üniversitesi
e_emir02@uni-muenster.de
ORCID: 0000-0002-7912-9071
DOI: 10.20519/divan.335633

Felsefe ve din bilimleri alanında bir sosyal bilimcinin layık görüldüğü en itibarlı uluslararası ödüllerden biri olarak kabul edilen Gifford Lectures daveti çerçevesinde Perry Schmidt-Leukel'in 2015 senesinde Glasgow Üniver-

sitesi ve 2014 yılında Zhejiang Üniversitesi'nde yapmış olduğu konuşmalar gözden geçirilerek *Religious Pluralism and Interreligious Theology* (Dinî Çoğulculuk ve Dinlerarası Teoloji) adıyla kitaplaştırılmıştır. Hâlihazırda Almanya'daki Münster Üniversitesi, Din Bilimleri ve Kültürlerarası Teoloji kürsüsünde ders vermekte olan profesör Perry Schmidt-Leukel, yirmi beş yıllık bir aranın ardından bu ödülü almaya hak kazanan Alman bir teolog olarak, söz konusu konuşma serisini "Interreligious Theology: The Future Shape of Theology" başlığıyla gerçekleştirmiştir. Schmidt-Leukel Karşılaştırmalı Din Bilimleri çalışmalarına yeni bir bakış getiren ve eserin son bölümünü oluşturan *Fractal Theory of Religious Diversity* (Dinî Çeşitliliğin Fraktal Teorisi) isimli teorisini ilk olarak Gifford konuşmasında sunmuştur.

Toplamda on dört bölümden oluşan eser "Dinî Çoğulculuk" (*Religious Pluralism*) ve "Dinlerarası Teoloji" (*Interreligious Theology*) başlıkları altında iki ana bölüme ayrılmıştır. Çalışmanın altı bölümden oluşan ilk yarısı dinî çoğulculuk yaklaşımının farklı dinî geleneklerdeki seyrine hasredilmiştir. Bu doğrultuda Hristiyanlık, Yahudilik, İslam, Hinduizm, Budizm ve Çin dinlerinde dinî çoğulculuğa ilişkin lehte ve aleyhteki argümanlar alanın önemli isimleri üzerinden tasvir edilmekte ve Schmidt-Leukel tarafından değerlendirilmektedir. Birden fazla dinin, insanları Mutlak Hakikat ve kurtuluşa ulaştırabileceğine inanç olarak tanımlanan çoğulcu yaklaşımın teolojik argümanlarla desteklenmesini hedefleyen Schmidt-Leukel, bu bağlamda Karşılaştırmalı Din Bilimleri ve İlahiyat gibi disiplinlerin "dinlerarası" bir nitelik kazanması gerektiğini savunmaktadır. Schmidt-Leukel birinci kısımda çoğulcu din yorumunun, zikredilen her bir dinî gelenek içerisindeki tarihsel gelişimini ele almaktadır. Farklı bakış açılarını özetlemekle yetinmeyen yazar, çoğulcu bir din yorumuna engel kabul edilen inanç esaslarını ve dinî metinleri de kendi perspektifinden yorumlamaktadır.

Yazarın "dinlerarası teoloji" alanına ilişkin metodolojik tezlerini ve örneklerini tartıştığı ikinci bölüm çalışmanın esas kısmını teşkil etmektedir. Bu bölümde Schmidt-Leukel, öncelikle dinî çoğulculuk yaklaşımından dinlerarası teoloji tasavvuruna geçişin hangi isim ve argümanlar üzerinden şekillendiğini ele almaktadır. Kurtuluşa ulaşmanın ve Mutlak Hakikat'i tecrübe etmenin birden fazla dinî gelenek aracılığıyla mümkün olabileceği inancı ve dinî çoğulculuğun sosyal hayata katkı sağlayacak pozitif bir değer olarak kabulü, kaçınılmaz olarak kişinin din algısında değişime neden olacak bir husustur. Yazar değişimin sadece bireysel yorumlama alanı ile sınırlı kalmayıp, teoloji disiplininin uygulanış biçimini de dönüştürecek bir süreç olarak değerlendirilmesi gerektiğini düşünmektedir. Bu bakımdan dinlerarası teoloji, bir dinin diğer dinî geleneklerin kutsal metinlerinden ve hatta inanç esaslarındaki farklılıklardan istifade ettiği bir dinlerarası iletişim süreci olarak tasavvur edilmekte ve bu iletişim yazar tarafından sık-

lıkla “karşılıklı aydınlanma” (reciprocal illumination) olarak nitelendirilmektedir. Dinlerarası teolojinin amacı yazar tarafından şöyle ifade edilir: “[Dinlerarası teoloji] bütün dinî geleneklerin ‘ilahiyatçılarını,’ çoğu zaman görünüşte birbiriyile bağdaşmaz olan inanç esaslarının olası uzlaşımını aramaya davet ve teşvik eder.” (s.129)

İkinci bölümün *Interreligious Theology: Principles and Methodology* (Dinlerarası Teoloji: İlkeler ve Metodoloji) başlıklı alt-bölümünde yazar, dinlerarası teolojinin ana ilkelerini ve metodolojik temellerini belirlemektedir. Bu bağlamda hakikate ulaşma imkanının sadece tek bir dine hasredilmemesinin yanı sıra, dinî gelenekler tarafından farklı şekillerde tanımlanan “Hakikat’in birliği” temel kabulü de dinlerarası teolojinin bir ilkesi olmaktadır. Schmidt-Leukel, dinlerarası teolojinin metodolojik temellerini *bakış açılarındaki çeşitlilik* (perspectival), *tahayyüli* (imaginative), *karşılaştırmalı* (comparative) ve *yapıcı* (constructive) olarak belirlemektedir. Her dinî gelenekte farklı mezhep ve ekoller söz konusu olduğundan, dinlerarası çalışmalarda herhangi bir din araştırma konusu edilirken, o gelenek içerisindeki *bakış açılarındaki çeşitlilik* her zaman göz önünde bulundurulmalıdır. Farklı dinlerin inanç esaslarının nasıl anlamlandırıldığını ve bu esasların inanç sahibi kişinin hayatını ne surette şekillendirdiğini muhatabın perspektifinden görme gerekliliği, dinlerarası teolojiye *tahayyüli* bir nitelik kazandırmaktadır. Kaçınılmaz olarak *karşılaştırmalı* bir metoda sahip olan dinlerarası teoloji önyargı ve yanlış anlamaları ortadan kaldıran karşılıklı bir etkileşim ve değişim sürecini de beraberinde getirdiği için *yapıcı* bir karaktere sahiptir.

Yazar kitabın takip eden diğer üç bölümünde dinlerarası teolojinin somut bir şekilde imkanını sorgulayanlara İslam, Hristiyanlık ve Budizm’deki üç temel inanç kategorisi olan “Peygamber,” “Tanrı’nın Oğlu” ve “Buda” terimlerini dinlerarası bir okumaya tabi tutarak yanıt vermektedir. *The Prophet and the Son* (Peygamber ve Tanrı’nın Oğlu) başlığı altında İslam ve Hristiyanlık’ın uzlaşmadığı iki inanç esası olarak addedilen Hz. Muhammed’in peygamber ve İsa’nın da Tanrı’nın Oğlu olması konusu ele alınarak, söz konusu inanç esaslarının karşılıklı olarak ne şekilde makul kılınabileceği gösterilmektedir. Bu doğrultuda “Tanrı’nın Oğlu” ve “Tesslis” kavramlarını literal bir şekilde anlamının İsa’nın öğretilerine de muhalif olduğunu çeşitli Hristiyan teologların görüşleri aracılığıyla ifade eden Schmidt-Leukel, Kadıköy Konsili’nde doktrinleşen, İsa’nın hem insani hem tanrısal bir doğaya sahip olduğu inancını O’nun Tanrı’nın sembolü olduğu fikri üzerinden izah etmektedir. Hristiyanlık’ta anlaşıldığı şekliyle İsa’yı Tanrı’nın vahyi olarak kabul eden yazar, tıpkı Tanrı’nın vahyi ve bir sembolü olan Kuran’ın hem ilahî hem de dünyevi niteliğine işaret ederek İsa’nın tanrısallığı inancının sembolik yönünü vurgulamaktadır. Bu nok-

tada Schmidt-Leukel'in altını çizdiği husus hem Hristiyanların hem de Müslümanların Tanrı'nın vahyinin sadece kelami bir formda değil, aynı zamanda insani bir formda da vuku bulması meselesinde müşterek olup olamayacaklarıdır. Her iki dinin de nihai din olma iddası ve Hristiyanların Hz. Muhammed'in peygamberliğini reddi konusunda Schmidt-Leukel, nihailik iddiasının vahyin vasıtasında değil manasında söz konusu olabileceğini iddia etmektedir. Buna göre, İsa Mesih'in Tanrı'nın nihai Kelam'ı olması, onun ilettiği "Tanrı sevgidir." mesajından daha üstün başka bir vahyin iletilemeyeceği anlamına gelmektedir. Benzer şekilde, Hz. Muhammed'in nihai peygamber olduğuna inanç, yazara göre, onun ilettiği ve tasdik ettiği "Tanrı Rahman ve Rahim olandır" mesajının nihailiğine bir atf olarak anlaşıldığında Hristiyan inancı için bir mahzur teşkil etmeyecektir.

The Son and the Buddha (Tanrı'nın Oğlu ve Buda) isimli on birinci bölümde yazar Buda'nın mesajı ve rolünün Hristiyanlık perspektifinden hakikate ulaştırıcı kabul edilip edilemeyeceğini tartışmakta ve Budizm perspektifinden İsa'nın "Tanrı'nın Oğlu" olmasının ne anlam ifade ettiğini ele almaktadır. Bu bağlamda Schmidt-Leukel'in özellikle vurguladığı husus, Budizm'i ateist bir felsefi gelenek olarak algılamının hatalı olacağıdır. Yazara göre İbrahimi dinlerin aşına olduğu Tanrı tasavvurunun Budizm'de mevcut olmaması, Buda'nın öğretilerinin "Tanrı'nın ateist inkarı" ile özdeşleştirilebileceği anlamına gelmemektedir. Yazar bu düşüncesini "aşkın" kavramının her iki dinî gelenek tarafından nasıl anlaşıldığını ve "Mutlak Gerçeklik" ile "kurtuluş" kavramının nasıl irtibatlandırıldığını inceleyerek temellendirmektedir. *The Buddha and the Prophet* (Buda ve Peygamber) adlı bir sonraki bölümde Schmidt-Leukel, "Peygamber, Tanrı'nın Oğlu ve Buda" üçlemesini Buda ve Peygamber kavramlarını, İslam geleneğindeki Buda algısı ve Budizm'in peygamberlik yorumunu konu edinerek tamamlamaktadır. Bu doğrultuda İslami terminolojideki "peygamber" kategorisininin genel olarak Budist terminolojisinde, özellikle de Mahayana Budizminin merkezî temalarından "Buda yolu" (bodhisattva path) öğretisinin nihai amacı olan "Budalık" (buddhahood) ile nasıl irtibatlandırılacağı çeşitli örnekler aracılığıyla incelenmektedir. Böylelikle peygamberlik, enkarnasyon ve budalık kategorilerinin, söz konusu üç dinî gelenek içerisindeki anlaşılma biçimleri ve oynadıkları rol itibarıyla birbirleriyle benzerlikleri örneklendirilmektedir.

Budizm'de Nihai Gerçeklik ve dünya arasındaki ilişki yaratılış açısından değil, kurtuluş ve aydınlanma perspektifinden ele alınır. Bu minvalde nirvana, fenomenler dünyasının vücut bulmasının nedeni olarak tasavvur edilmeyip, daha ziyade aydınlanmanın vuku bulduğu gerçeklik olarak algılanır. Yaratılış ise *Karma Yasası* gereğince tekrarlanan bir süreç olarak kabul edilir. Böylelikle Budist düşüncede yaratılış fikrinin yerini alan karma inancı

genellikle tek tanrılı dinlerin “Yaratıcı Tanrı” tasavvuruna taban tabana zıt bir öğreti olarak değerlendirilir. Bu bağlamda kitabın *Toward an Interreligious Theology of Creation* (Dinlerarası Yaratılış Teolojisi Üzerine) isimli sondan bir önceki bölümünde Schmidt-Leukel, yaratılış olgusunu dinlerarası teoloji perspektifinden yeni bir okumaya tabi tutar. Özellikle Mahayana Budizmi’ndeki Mutlak Gerçeklik’in (dharmakaya) zaman içerisinde karmik oluşum düzeniyle nasıl irtibatlı bir şekilde anlaşıldığını ortaya koyan yazar, bu suretle Budistler tarafından sıklıkla dillendirilen sonsuz kudret ve rahmet sahibi bir Tanrı’nın insanın ahlaki ve manevi bağımsızlığını tamamen kaybetmesine neden olduğu iddalarını da cevaplandırmaktadır.

Çalışmanın son bölümü olan *A Fractal Interpretation of Religious Diversity* (Dinî Çeşitliliğin Fraktal Yorumu) Schmidt-Leukel’in dinî çoğulculuğun teolojik perspektiften değerlendirilmesine ilişkin özgün yorumunun yer aldığı kısımdır. Schmidt-Leukel dinî çeşitliliğin fraktal yorumu olarak isimlendirdiği tezini Amerikalı matematikçi Benoît Mandelbrot (ö. 2010) tarafından bir geometri sistemini imlemek için türetilen “fraktal” sözcüğünden esinlenerek geliştirmiştir. Matematiksel bir terim olarak fraktal, bir bütün içerisindeki her bir parça, bileşen ya da şeklin bütün ile hemen hemen aynı forma sahip olduğu yapıları tarif etmek için kullanılır. Örneğin bir kar tanesi, karnabahar, bazı ağaç türleri veya Sierpinski üçgeni fraktal cisimler olarak adlandırılır. Doğal ya da matematiksel fraktal cisimlerden hareket eden Schmidt-Leukel dinler arasındaki ilişkinin de fraktal bir şekilde yorumlanabileceğini ve bu yaklaşımın dinlerarası teolojiye katkı sağlayacak nitelikte olduğunu ifade etmektedir. Dinî çeşitliliğin fraktal yorumu dinler arasında gözlemlenen farklılıkların benzer şekilde bir dinî geleneğin farklı mezhep ve ekolleri arasında da bir dereceye kadar mevcut olduğunu serdedir. Dinî çeşitliliğe bu perspektiften baktığımız vakit her dinin diğer dinlerin belli başlı karakteristik özelliklerini ihtiva ettiğini görürüz. Bu suretle dinlerin birbirine tam da kendi içlerindeki farklılık ve çeşitlilikle birlikte benzediği görülmektedir. Schmidt-Leukel bu noktada dinlerin fraktal yorumunun hermeneutik bir değeri olduğunu altını çizmektedir. Ona göre, fraktal yorum bir “dinî ötekinin” (the religious other) aslında hiç bir zaman “tamamiyle öteki” (never wholly other) olmadığını bilincindedir. Dinlerarası karşılaştırmalı çalışmalarda iki dinî gelenek arasında tespit edilen farklılıklar, dikkatli incelendiğinde her bir dinî geleneğin kendi içerisindeki yorum çeşitliliğinde de göze çarpacaktır. Bu yönüyle “dinî ötekinin başkalığı” ait olunan dinî gelenekteki inanç esaslarının farklı vurgu ve değerlendirmeleri ya da farklı bir kavram örgüsü içerisindeki ifade biçimleri olarak görülür. Örneğin, tek tanrılı dinler ve bir yaratıcı ya da Tanrı tasavvuruna sahip olmayan dinlerdeki Mutlak Gerçeklik ve kurtuluş öğretileri arasındaki ilişki dikkatli bir şekilde incelendiğinde; benzer ilişki biçimleri, düşünce motifleri ve fraktal yapıların varlığı farkedilecektir.

Perry Schmidt-Leukel *Religious Pluralism and Interreligious Theology* isimli eseriyle dinî çoğulculuk ve karşılaştırmalı din bilimleri alanında uzun yıllar boyunca elde ettiği birikimi sistematik, kapsamlı ve özlü bir inceleme şeklinde konunun ilgililerine sunmaktadır. Kitabın ilk ana bölümü farklı dinî geleneklerdeki çoğulcu eğilimleri ve argümanları öğrenmek isteyenler için iyi bir kaynak niteliğindedir. Yanı sıra Schmidt-Leukel eserde son yıllarda kaydadeğer bir yekûn oluşturmaya başlayan dinî çeşitlilik meselesine ilişkin tartışmaları özetlemekle yetinmeyip, çoğu kez birbiriyle uzlaşmaz kabul edilen farklı dinlerin inanç esaslarını karşılaştırmalı bir okumaya tabi tutmaktadır. Çalışma bu yönüyle, yazarın sorduğu yeni soruların ve iyi temellendirilmiş argümanlarının takdirine yol açan bir niteliğe sahiptir. Bununla birlikte yazarın, dinlerin birbirini olumsuzlayan inanç esaslarını yeni bir senteze sokarken, zaman zaman geleneksel yorumların sınırlarını zorladığı da görülmektedir. Sözelimi, temel Hristiyan inanç esaslarından biri olan İsa'nın Çift Doğası doktrininin sembolik bir ifade olarak yorumlanması ya da Hz. Muhammed'in şahsının değil ilettiği vahyin manasının nihai olarak değerlendirilmesi; bir yandan söz konusu dinlerin birbiriyle çelişen inanç esaslarını uzlaşabilir bir zemine taşırken, öte yandan bu hermeneutik çabayı eleştirilere de mutahap kılmaktadır.

Zannımızca, yazarın dinlerarası teolojinin gerekliliğine yaptığı vurgu, günümüz Batı toplumlarının yapısı ve din olgusu etrafında yürütülen tartışmalar göz önünde bulundurulduğu vakit daha anlamlı bir hâl almaktadır. Teoloji disiplininin mezhepsel bir çalışma alanı olarak sürdürülmesinden ziyade, karşılaştırmalı ve dinlerarası bir disiplin olarak uygulanması günümüz toplumlarının çok dinli sosyal dokusuna katkı sağlayacak ve dinler arasındaki çatışma potansiyelini azaltacak mahiyettedir. Bunun yanında, dinlerarası teoloji Batı toplumlarında yaygın bir şekilde varolan sekülerizm, fundamentalizm ya da relativizm gibi eğilimler karşısında, farklı dinî geleneklerin verimli bir iletişim sürecine girdiği kaydadeğer bir alternatif olarak değerlendirilebilir.

Dinî Çoğulculuk tezinin iki önemli temsilcisi olan John Hick ve Wilfred Cantwell Smith, dinlerarası teoloji tasavvurunu şekillendirirken Schmidt-Leukel'in en çok atf yaptığı isimler arasında yer almaktadır. İngilizce literatürde daha ziyade "Comparative Theology" başlığı altında Francis X. Clooney, Robert C. Neville ya da Catherine Cornille gibi theologlar tarafından yürütülen karşılaştırmalı teoloji çalışmaları; Almanca literatürde "Interreligiöse Theologie" olarak adlandırılmakta ve Klaus von Stosch, Reinhold Bernhardt ve Perry Schmidt-Leukel gibi isimler aracılığıyla sürdürülmektedir. Schmidt-Leukel'in dinlerarası teoloji disiplini kapsamında geliştirdiği "dinî çeşitliliğin fraktal yorumu" tezi ise konuya ilişkin tartışmaları dinlerin radikal uzlaşmazlığı ya da özsel birliği tezleri arasındaki ku-

tuplaşmadan kurtararak, dinî geleneklerin öğretilerindeki farklılıkları dillerarası teoloji perspektifinden titiz, önyargısız ve ötekinin bakış açısından öğrenmeye hazır bir şekilde yorumlamayı teklif etmektedir.